

TRGOVIŠTE VALPOVO KONCEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA

MARKET-TOWN OF VALPOVO AT THE END OF THE 17TH AND THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Mihael SUČIĆ

Prilaz Tiborjanci 2

31554 TIBORJANCI - GAT

e-mail: sucozag@gmail.com

Primljeno / Received: 27. 3. 2017.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: [338+339] (497.543Valpovo)“16/17”(091)
94(497.54)“16/17”

SAŽETAK

Na temelju objavljenih izvještaja kanonskih vizitacija, komorskih popisa, neobjavljenih zemljovida iz prve polovice 18. stoljeća i dostupne literature, autor analizira međuodnose između različitih okolišnih faktora na prostoru trgovišta Valpovo krajem 17. i početkom 18. stoljeća. To je istodobno i analiza međuodnosa između oblika vlasti i podložničkih obitelji, kako je taj međuodnos utjecao na rijeke, oranice i druge okolišne elemente, ali i demografski i gospodarski razvoj na spomenutom području.

Ključne riječi: Trgovište Valpovo, podložničke obitelji, Dvorska komora, okoliš

Key words: Market-town Valpovo, vassal families, Court chamber, environment

OBRAZLOŽENJE TEME I METODE

Tijekom proučavanja usmjerava se interpretaciji općenitih trendova međuodnosa između ljudi i drugih okolišnih faktora ili elemenata koncem 17. i početkom 18. stoljeća. Kada koristimo pojam ljudi u prvom redu se misli na stanovnike koji su boravili na prostoru trgovišta Valpovo¹, ali i na trgovce, putnike vojnike i majstore koji su djelovali na potonjem. Proučavajući pojam okoliš možemo uočiti prema jednom istraživanju iz 1980-ih godina da postoji oko sedamsto i pedeset riječi koje označuju okoliš. Unatoč navedenome u svrhu ću rada koristiti definiciju koju su prenijeli autori François Walter i Robert Delort. Oni su naveli da je okoliš »skup elemenata koji, svojim složenim vezama, tvore okvir, okolinu i životne uvjete čovjeka i društva.« Također u sklopu okoliša možemo navesti i sve ono što shvaćamo pod pojmom priroda, to jest prema definiciji sve ono što ostaje izvan ljudskog djelovanja, kao i sve ono što čovjek primjećuje. Kao primjere možemo navesti šume, putove, rijeke i drugo što obostrano utječe jedno na drugo.² Na osnovi spomenutoga na promatranom prostoru dio su okoliša i podložničke obitelji i pripadnici oblika vlasti, kao i životinje i sagrađena infrastruktura od strane ljudi poput mlinova i kuća. Možemo zaključiti da je okoliš trgovišta Valpovo sve ono što možemo primijetiti da se nalazilo i utjecalo obostrano tijekom promatranog razdoblja, kao i na spomenutom prostoru. Zbog navedenog međuodnosa sve dijelove u okolišu možemo opisati kao okolišne faktore pa čak i da je povijesno-društveni faktor. Koristeći pojam okolišni faktori težimo ka deantropiziranosti koja je gotovo nemoguća jer razmatramo iz jednog ljudskog gledišta. Možemo primijetiti i da iz međuodnosa između okolišnih faktora možemo izvesti dugo trajanje promjena, ali i promjene u relativno kratkim razdoblji-

¹ Valpovo se naziva trgovištem na svim korištenim izvještajima komorskih popisa. Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Dio 2, Spomenici o Slavoniji u 17. vijeku (1640. – 1702.)* (Zagreb, 1891), 93; Stjepan Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća* (Osijek, 2000), 61.

² *Hrvatska enciklopedija*, »Okoliš«; Johnson Donald Hughes, *Što je povijest okoliša*, prev. Damjan Lalović (Zagreb, 2011), 10; Robert Delort i François Walter, *Povijest europskog okoliša*, prev. Vesna Pavković (Zagreb, 2002), 3-5.

Slika 1. Pogled na utvrdu i dvorac u Valpovu

ma od nekoliko desetljeća. Međuodnosi su zavisili pa i zavise i danas o mnogobrojnim okolnostima koji su imali pozitivne i negativne posljedice na faktore. Naročito se mogu uočiti u gospodarstvu. Na temelju toga možemo utvrditi kako su podložničke obitelji i službenici pojedinih oblika vlasti kao što su Dvorska komora i vojna vlast doživljavali druge okolišne faktore. Zanimljivo je uočiti i na koje su načine ovisili o potonjima, što su koristili od oranica, livada, rijeka i šuma, ali i kako su potonji utjecali na ponašanje skupina i pojedinaca. Naročito je prije svega važno utvrditi gdje su se nalazili kopneni putoci, tokovi rijeka, šume i njihove osnovne osobine. Sve se spomenuto može uklopiti u doprinos stvaranju osnova za buduća istraživanja povijesti okoliša trgovišta Valpovo, ali i okolice koja se naziva Valpovština.

U biti u radu je vidljiva kompleksnost međuodnosa između okolišnih faktora, bili to ljudi, životinje, rijeke ili šume. Na osnovi navedenoga možemo iznijeti misao da svi faktori tvore živi organizam koji ne može normalno funkcionirati bez svakog dijela. Zbog nastanka i razvoja ljudske zajednice provodio se utjecaj na druge dijelove okoliša što se može shvatiti i kao borba između ljudi i okoliša.³ Proučavanje se opisanih procesa ostvaruje kroz metode ekohistorije, to jest povijesti okoliša. Tu je disciplinu ili historijsku znanost protumačio Johnson Donald Hughes: »To je vrsta povijesti koja teži razumijevanju života, rada i mišljenja ljudskih bića u odnosu na ostalu prirodu kroz promjene koje donosi vrijeme. Ljudska je vrsta dio prirode, ali za razliku od većine drugih vrsta uzrokovali smo dalekosežne promjene uvjeta na kopnu, u moru i u zraku te u pogledu živih biljaka i drugih životinja koje s nama nastanjuju Zemlju.«⁴ Usprikoš čestim iznošenjima teze da čovjek nije u središtu svijeta (ne)svjesno sebe postavljamo u središte. Naposljetku je potrebno spomenuti za bolje objašnjenje okoliša, to jest okolišnih faktora da je potrebno objasniti i interdisciplinarno. Najvjerojatnije je ekohistoriju još najzanimljivije objasnio John McNeill riječima »po svoj prilici toliko interdisciplinarna koliko intelektualno istraživanje uopće može biti«. Prema tome je potrebno biti upoznat s ekonomijom, povijesnom demografijom, geografijom i drugim znanstvenim disciplinama radi jednostavnijeg istraživanja koje može pridonijeti razvoju ljudskog djelovanja.⁵

³ Delort, *Povijest*, 169; Hughes, *Što je povijest*, 10-11.

⁴ Hughes, *Što je povijest*, 9; *Hrvatska enciklopedija*, »Ekohistorija«.

⁵ Hughes, *Što je povijest*, 15; Borna Fürst-Bjeliš, Marin Cvitanović, Hrvoje Petrić, »Što je povijest okoliša u Hrvatskoj (pogovor)«, u: *Što je povijest okoliša*, 176.

DEFINICIJA PODRUČJA I RAZDOBLJA

Koristeći povijesne karte koje je načinio vlastelinski upravitelj Sebastijan Freudhofer, a koje ne možemo sa sigurnošću smjestiti u 1720-te ili 1730-te godine možemo primijetiti da su rijeke, ti elementi koji definiraju prostor trgovišta Valpovo kroz koji prolaze od zapada prema istoku ili čine njegove granice. To su rijeke Drava, Karašica i Vučica koje se svojim tokom najviše približavaju na području trgovišta Valpovo. Rijeka Drava je bila najsjevernija i samim time sjeverna granica trgovišta, a što je još značajnije i važna za njegov gospodarski razvoj. Uzimajući u obzir tezu da su rijeke kao prometnice bile bitne tijekom ranoga novoga vijeka, a naročito tok Drave od izvora u Toblaškom polju u južnom Tirolu do ušća naselja Aljmaš bila je žila kucavica za prometni i gospodarski razvoj svih aktera s područja trgovišta Valpovo i okolice. Za jednostavnije razumijevanje uzroka i posljedica koje možemo uočiti iz međuodnosa između rijeke i drugih okolišnih faktora nužno je navesti da je nivalnog režima.⁶ Spomenuto utječe na vodostaj tako da je najviši tijekom ljetnih, a najniži tijekom zimskih mjeseci. Sljedeća je rijeka gledano od sjevera prema jugu rijeka Karašica. Kao dravski pritok koji je prolazio i prolazi i samim time dijeli na dva dijela Valpovo izuzetno je važna zbog svoje blizine za svakodnevni život stanovnika i njihovih kućanstava. Karašički izvor smještamo na obroncima Papuka, dok se ušće nalazilo istočno od Valpova, na prostoru današnjeg naselja Petrijevi.⁷ Kao i spomenute dvije rijeke treća i najjužnija je rijeka Vučica imala i ima tok od zapada prema istoku, odnosno od izvora na obroncima Papuka do ušća u rijeku Karašicu jugoistočno od Valpova. Budući da su i rijeka Karašica i Vučica uz nizak pad oko 0,2 ‰ tijekom razdoblja visokih vodostaja imale i niže obale od Drave njihova korita nisu mogla prihvatiti svu vodu. U takvim je uvjetima višak vode odlazio u okolne šume, livade i oranice, a o čemu će biti više riječi u sljedećim poglavljima.⁸

Na osnovi svega navedenoga možemo uvidjeti da je područje trgovišta Valpovo koncem 17. i početkom 18. stoljeća pa sve i do početka 21. stoljeća bilo određeno utjecajem spomenutih rijeka, kao i njihovim međuodnosom s drugim okolišnim faktorima. Prema izvještajima komorskih popisa s prijelaza stoljeća granice su trgovišta prema jugu što prediji što naselja Drakšin Brod, Zagajci, Metlinci i Marjančaci, prema zapadu Jesenkovci, Strugačevo, Vinogradci i Tiborjanci, prema sjeveru Nova Skela, dok su prema istoku Midak i Merčinci. Prema izvještaju iz 1698. godine cijelo je područje u širini bilo do trećine sata, u dužini do pola sata hoda, a opseg je bio oko tri sata hoda. Budući da su rijeka Drava i Osijek bili najpoznatiji geografski pojmovi spominje se u izvještajima iz 1698. i 1702. godine da je cijeli prostor udaljen od Osijeka oko 4 sata hoda prema izvještaju iz 1702. godine, a prema izvještaju iz 1698. godine 4 njemačke milje, a od Drave pola sata hoda prema sjeveru.⁹ Jedan sat hoda je preračunato oko 4 kilometra. Uzimajući u obzir stručne mogućnosti, dostupnosti navedenih pisanih povijesnih izvora, literature i gospodarskog i društvenog razvoja koji je oblikovao život podložničkog stanovništva u relativno kratkom periodu na opisanom području trgovišta Valpovo između rijeke Drave i Vučice na sjeveru i jugu fokus će rada biti na razdoblje kondominija (dovlašća) Dvorske komore i vojne vlasti. Točnije, od dolaska vlasti dinastije Habsburg 1687. godine do prvih godina 18. stoljeća.

Na opisanom prostoru zbog međuodnosa između okoliša i klime potrebno je pokušati objasniti klimu na istom krajem 17. i početkom 18. stoljeća pa i tijekom ranog novog vijeka u koji navedeni prijelaz stoljeća. Definicija je klime opće prilike atmosfere nad nekim prostorom u određenom periodu. Potonju možemo opisati s pojedinim čimbenicima i elementima kao što su temperatura Zemlje i zraka, oborine i vlaga zraka, geografska širina, nadmorska visina i biljni pokrov.¹⁰ Spomenuti rani novi vijek se prema literaturi najčešće provlači kroz ista stoljeća s takozvanim malim ledenim dobom koje je tra-

⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, »Drava«; *Hrvatski leksikon*, »Drava«.

⁷ *Hrvatska enciklopedija*, »Karašica«; Branko Nadilo, »Tekla voda Karašica,« *Građevinar* 2 (2014), 165.

⁸ *Hrvatska enciklopedija*, »Karašica«; Nadilo, »Tekla voda,« 164-166; Hrvatski državni arhiv (HDA), Kartografska zbirka, *Ichonographia districtus Valpoviensis cum suis pagis appertinentys et limitibus*.

⁹ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine* (Osijek, 1966), 17.

¹⁰ *Hrvatska enciklopedija*, »Klima«; Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, prev. Dubravka Celebrini i drugi (Zagreb, 1992), 39.

jalo od sredine 15. stoljeća do sredine 19. stoljeća. Zato možemo zaključiti i da je promatrano razdoblje na prostoru trgovišta Valpovo ulazilo u malo ledeno doba. Njegove su karakteristike duge i hladne zime i vlažna ljeta. Uzimanjući u obzir trenutačna saznanja najhladnije je bilo sredinom 16. stoljeća, ali i od kraja 17. stoljeća pa kroz cijelo 18. stoljeće. Prosječna temperatura je po godini znala pasti i do 1,5 stupnjeva celzijevih. Zapravo je tijekom cijelog razdoblja varirala što je možemo zaključiti i na osnovi spomenutih podataka o najhladnijim vremenima. Iz toga razloga možemo samo potkrijepiti tezu o kompleksnosti maloga ledenoga doba.¹¹ Sve se spomenuto treba uzeti u obzir tijekom proučavanja okolišnih faktora i elemenata. U ovome radu korišteni pisani povijesni izvori nisu nastali zbog želje njihovih autora za promatranjem klime jer ona ranonovovjekovnim ljudima, barem ljudima trenutačno dostupnih izvora nije bila predmet ispitivanja možemo doći do korisnih podataka koje možemo objasniti kroz kontekst malog ledenog doba. Kao primjer možemo spomenuti sante leda koje su plovile Savom i za nas bitnom Dravom, pri čemu su uništavale mlinove vodenice.¹² Još je zanimljivije navesti i često širenje vode iz rijeka na okolne površine. Uzimajući u obzir da je prostor trgovišta Valpovo pa i s okolicom relativno maleni prostor za istraživanje klime nužno je ispitati širi prostor Slavonije pa i Panonske nizine koju okružuju Alpe na zapadu, Dinaridi na jugu i Karpati na istoku i sjeveru.¹³ Kada uzmemo u obzir da je smanjenje temperature bilo do 1,5 stupnjeva celzijeva možemo koristiti Köppenovu klasifikaciju, prema kojoj prevladava umjerena topla klima (Cfa i Cfb). Na sve utječu i udubljenja oblika reljefa što svakako doprinosi širenju vjetrova i ciklona iz stepa s istoka prema jugu i zapadu.¹⁴

TRGOVIŠTE VALPOVO NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Nakon poraza velike osmanske vojske 8. rujna 1683. godine kod širio se strah među muslimanskim i kršćanskim stanovništvom diljem najzapadnijih dijelova Osmanskog Carstva pa tako i na prostoru Slavonije¹⁵. Otprilike je od oko 220 000 slavonskog stanovništva iščekivalo vojnu od kršćanske strane na čelu s pobjednicima kod Beča. Tako se osjećalo i oko 10 000 kršćana na području Valpova i okolice koju danas još nazivamo i Valpovštinom.¹⁶ Na osnovi spomenute procjene broja stanovnika možemo pretpostaviti da je krajem 17. stoljeća, ali i tijekom prvih desetljeća 18. stoljeća boravilo od 10 do 15 stanovnika na kvadratnome kilometru. Uzimajući u obzir procjene da je u Europi bilo između 30 i 40 stanovnika po kvadratnome kilometru, a na Zemlji od 2 do 7 stanovnika na kvadratnome kilometru možemo zaključiti da je naseljenost bila manja od europske, a veća od svjetske. Naseljenost je bila jedan od uzroka gospodarskih problema na prostoru Valpova i okolice.¹⁷ Kada se uzmu u obzir spomenuti uvjeti možemo uočiti da su kršćanske obitelji iz naselja okolice Valpova odlazili u šume i močvare. Prema trenutačnim saznanjima vjerojatno su se do 1690-ih godina zadržali u svojim utočistima pod utjecajem djelovanja i osmanske vojske i habsburške vojske. Pod utjecajem vojnih akcija habsburške vojske valpovačko muslimansko stanovništvo je sve više zahvaćao strah, a naročito kada je prelazila

¹¹ Delort, *Povijest*, 107; Krešimir Kužić, »Zabilježbe o »malom ledenom dobu« i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima,« *Povijesni prilozi* 18 (2000), 375; Dragan Balešić, »Malo ledeno doba,« *Priroda* 62 (1973), 40-41.

¹² Stjepan Sršan, »Stare vodenice na Dravi kod Osijeka,« *Hrvatska vodoprivreda* 110 (2001), 46; Mira Kolar-Dimitrijević i Elizabeta Wagner, »Vodenice u Hrvatskoj (18. – 20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka,« *Ekonomika i ekohistorija, časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 3 (2007) 84; Delort, *Povijest*, 107.

¹³ *Hrvatska enciklopedija*, »Panonska nizina«.

¹⁴ Tomislav Šegota i Anita Filipčić, »Köppenova podjela klime i hrvatsko nazivlje,« *Geoadria* 1 (2003), 33-35.

¹⁵ Povijesno-geografska regija tijekom habsburške vlasti, kao i danas prostor je od rijeke Ilove na zapadu, rijeke Save na jugu, rijeke Drave na sjeveru i rijeka Dunava, Bosuta do šume Spačva na istoku. To je zapravo bilo područje koje je bilo pod osmanskom vlasti od sredine 16. stoljeća pa do 1680-ih godina. Zanimljivo je navesti da su ranonovovjekovni zemljopisci Slavoniju prikazivali od Sutle do ušća Save u Dunav.

¹⁶ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek, 1988), 24; Ive Mažuran, *Valpovo: sedam stoljeća znakovite prošlosti* (Valpovo, 2004), 55.

¹⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 47; Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega vijeka i novoga vijeka, druga knjiga novi vijek*, prev. Ljerka Kuntić i drugi (Zagreb, 1957), 17.

Dravu i došla do Miholjca u kolovozu 1685. godine. U takvim su okolnostima dobili zapovjed za prikupljanjem potrepština za osmansku vojsku. S vremenom su shvatili koliko je sve veća opasnost od neprijatelja pa su napustili Valpovo u kojemu je ostala ostala posada s kadijom na čelu. Radi boljeg shvaćanja situacije na području Valpova i okolice potrebno je spomenuti da je ono bilo zapravo u drugom planu udara habsburške vojske koja je prvo htjela osvojiti i početi kontrolirati prostor sjeverno od Drave od Budima preko Pečuha do Osijeka. To je bio pravac koji su koristile osmanske vojske od sredine 16. stoljeća tijekom svojih djelovanja i širenja vlasti. Konačni je udar habsburške vojske na Valpovo i okolice uslijedio nakon pobjede kod Harsányja u kolovozu 1687. godine kada je general J. H. Dünnewald prešao Dravu i došao pred Valpovo. Budući da je valpovački dizdar saznao za ulazak protivničke vojske u Osijek predao se bez borbe 30. rujna 1687. godine. Dopušten mu je slobodan prolaz s posadom dok je general Dünnewald postavio 150 pješaka i konjanika u utvrdi Valpovo radi lakšeg nadziranja okolice. Potom je uslijedilo mirnodopsko razdoblje na područjima uz Dravu pa i na prostoru Valpova i okolice. Čak i kada su uslijedili protunapadi osmanske vojske tijekom 1690. i 1691. godine nije došlo do opasnosti za habsburšku vlast u Valpovu jer je prostor od Osijeka do Virovitice bio dovoljno zaštićen s posadama. Bitke su se vodile južno od Požege do Beograda. Konačno je i prijetnja za Valpovo odstranjena nakon osmanskog poraza kod Slankamena 18. kolovoza 1691. godine. Od tada je konačno osmanska vojska napustila područje međuriječja između Drave, Dunava i Save.¹⁸

Nakon spomenutog odlaska muslimanskog stanovništva i osmanske vlasti iz Valpova počeci je novo razdoblje za trgovišta Valpovo i okolice, kao i za starosjedilačko kršćansko stanovništvo koje je još nekoliko godina boravilo u šumama i močvarama, ali i u naseljima poput Valpova koja su percipirali kao sigurna zbog neznanja i/ili straha. Navedeni su uvjeti utjecali na okoliš i gospodarski razvoj Valpova koje je uz relativno mali broj naselja bilo naselja koncem 17. i početkom 18. stoljeća.

Dolaskom na područje međuriječja Drave, Dunava i Save, kao i na ostatak Panonske nizine Habsburzi su promovirali misao da je to novostečena zemlja prema prirodnom pravu. Imali su neposrednu kontrolu preko Dvorskog ratnog vijeća ili Dvorske komore pri čemu su pokušavali uz što manje ulaganja iskorištavati prirodne resurse.¹⁹ U takvim je uvjetima trgovište Valpovo od početka 1690-ih godina bilo u nekoliko upravno-teritorijalnih jedinica. Između ostalog su službenici Dvorske komore od 1691. godine u Valpovu organizirali provizorat na čelu s Mihajlom Milekovićem.²⁰ Kao i drugi postavljeni komorski službenici i Mileković nije bio neovisan od habsburške carske vojske. Ona je na osnovi organiziranosti, ali i ratu protiv Osmanskog Carstva i dalje imala važnu ulogu na prostoru Slavonije pa tako i oko Valpova. Tražila je i dobivala od podložničkih obitelji prijevoz hrane i drugih potrepština zbog nedovoljnog broja centara za opskrbu. Budući da je centar bio i u Valpovu zbog naseljenosti istoga stanovništvo Valpova i okolice moralo je i puniti skladišta s potrepštinama. Vodstvo Dvorske komore u Osijeku težilo je proširiti, to jest doći do nezavisne vlasti na područjima poput Valpova za koje je smatrala da joj pripadaju. Ovisno o okolnostima pokušavala je smanjiti kondominij, to jest zavisnost svojih službenika o vojnoj vlasti u Osijeku, ali i od časnika i vojnika koji su bili raspoređeni u kotarevima poput valpovačkog²¹. Radi pokušaja k težnji većoj nezavisnosti i sređivanju odnosa s podložnicima i vojnom vlasti dovodili su službenike poput zemaljskog nadzornika Martina Zemljaka²² koji je ulazio

¹⁸ Igor Karaman, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti 18.-20. st.* (Osijek, 1997), 22; Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga* (Osijek, 1993), 19; Mažuran, Valpovo, 56-60; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 9-10; Mažuran, *Popis naselja*, 34-38.

¹⁹ Drago Roksandić, »Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine.« *Ekonomska i ekohistorija, časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 3 (2007), 63-64.

²⁰ Mažuran, *Valpovo*, 60.

²¹ Valpovački kotar se prvi put spominje 1690-ih godina. Središte je bilo u trgovištu Valpovo i obuhvaćao je područje uz rijeke Dravu, Karašicu i Vučicu do prostora kotareva Miholjac i Osijek.

²² Zemaljski nadzornik Martin Zemljak je prije dolaska u Slavoniju dobio upute da 1695. godine organizira popisivanje posjeda pod Dvorskom komorom, da nadzire mitničare, tridesetničare, da daje pusta zemljišta u zakup kao i mnoge druge dužnosti što je na kraju neuspješno završilo.

u sukobe sa slavonskim vojnim zapovjednikom generalom Guido von Starhembergom²³ oko nadležnosti. Koliko je Zemljak imao problema oko sređivanja stanja dovoljno govori podatak da osim u Valpovu i Virovitici nije bilo sudbenosti od strane Dvorske komore s tim da se i na tim područjima general Starhember ponašao kao zemaljski gospodar. U njegovo su ime vojnici uzimali novac, kuneću i lisičju kožu, jezik zaklanog vola i sve vrste žitarica. Navedeni general je bio »krivac« sa svojim službenicima nedjeljenja vojne i civilne vlasti i neorganiziranog poreznog sustava. Tijekom obostranog nadmetanja između oblika vlasti na prostoru Slavonije pa i kotara Valpovo, podložničke obitelji su osjetile posljedice gospodarskog (ne)razvoja. Izvršavali su obveze koje su dobivali od vojne vlasti poput gradnje fortifikacija i spomenutog prijevoza potrepština. U isto je vrijeme i Dvorska komora očekivala izvršavanje obveza i davanje poreza. Budući da je, kako je već spomenuto, područje valpovačke okolice bilo opustošeno ili je stanovništvo u močvarama izbjegavalo izvršavati obveze pa je za podložnike poput onih u Valpovu bilo koja obveza jače utjecala kroz gospodarsko-financijsku egzistenciju. Na to je utjecala i činjenica da je uz trgovište Valpovo još samo dvanaest od trideset i osam naselja bilo naseljeno u valpovačkom kotaru.²⁴

Nakon godina dvovlašća Dvorska komora joj je naposljetku pokušala stati na kraj. Uslijedilo je detaljno djelovanje Dvorske komore tijekom 1698. i 1702. godine kada je na čelu komisija bio Don Ferdinand Carl grof Caraffa. Njihov cilj je bilo razdvojiti područje pod vojnom i civilnom upravom s radnjama poput popisivanja prostora međuriječja Drave, Save i Dunava i uređenja poreznog sustava. Grof Caraffa je u suradnji sa komorskim upraviteljem i zemaljskim nadzornikom Zemljakom izradio upute budućim popisivačim po kojima su djelovali diljem Slavonije. Kako će vrijeme pokazati Dvorska komora je prostor pod svojom jurisdikcijom dijelila i rasprodavala radi prikupljanja financija zbog stalnih ratnih i drugih troškova. Potonji su se uvećavali zbog ratova protiv Osmanskog Carstva, ali i zbog funkcioniranja nižih upravno-teritorijalnih jedinica pod Dvorskom komorom. Uz navedene su ratne sukobe početkom 18. stoljeća uslijedili i sukobi za Španjolsku baštinu i o ustanku kneza Ferencza II. Rákóczyja koji su ubrzavali nastajanje kasnofeudalnih vlastelinstava. Na području Valpova i okolice nastanak je vlastelinstva uslijedio tek 1721. godine tijekom drugog vala dekameralizacije.²⁵

Za vrijeme prvog vala nastajanja veleposjeda trgovište Valpovo s okolicom je i dalje bilo pod komorskom upravom. Tijekom prve polovice 1704. godine kuruci, odnosno pobornici ugarskog kneza Rákóczyja su prešli na desnu dravsku obalu i pustošili od Virovitice do Valpova. Takvim su djelovanjem došli oko dvadeset kilometara od Osijeka u kojemu je bio centar vojne vlasti.²⁶ Kao odgovor je uslijedila zajednička akcija komorske i vojne vlasti kroz veće okupljanje vojnika na opisanom području, a koje su trebale opskrbljivati podložničke obitelji. Unatoč tome što se krajem prvog desetljeća 18. stoljeća smirila vojno-politička situacija nastavile su se gradnje fortifikacija diljem Slavonije. Zbog svoje blizine gradnja utvrde je ponajviše pogodila podložnike Valpova, ali i cijelog valpovačkog kotara. Oni su plaćali dodatne namete kroz novčana davanja ili naravi, kao i preko radne rente. Na osnovi svega navedenoga možemo primijetiti da se stanje kako je vrijeme prolazilo tijekom habsburške vlasti nikako ne smiruje u pogledu priokupljanja različitih nameta. Stanovništvo je konstantno bilo pogađano s novim porezima i obvezama, a što je za posljedicu imalo nagomilavanje nezadovoljstva među podložničkim stanovništvom. Tijekom nagomilavanja nezadovoljstva ističe se komorski nadzornik Alexander Kallanek koji je uočio gospodarsko i financijsko stanje. Kao zanimljiv primjer možemo spomenuti slučaj vezan uz područje trgovišta Valpovo i okolice. Uprkos komorskoj financijsko-gospodarskoj politici koja se temeljila na prodaji ili davanju dijelova Slavonije zaslužnim pojedincima i obiteljima, Kallanek uspio je izlobirati da se spomenuto područje ne dodijeli grofu Ferenczu Nadasdyju. Trenutačno

²³ General Guido von Starhemberg se prema riječima službenika Dvorske komore ponašao kao zemaljski gospodar.

²⁴ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 63 i 73; Mažuran, *Popis naselja*, 20-21 i 27.

²⁵ Igor Karaman, »Historijat slavonskih vlastelinstava do sredine 18. stoljeća (Slavonski katastar P. I. Passardyja),« *Arhivski vjesnik* 16 (1973), 123-124; Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 52; Stjepan Sršan, »Valpovačko i Donjomiholjačko vlastelinstvo 1721-1848,« *Godišnjak* 5 (1996), 9.

²⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13 i 43; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 64; Ive Mažuran i drugi, *Od turskog do suvremenog Osijeka* (Osijek, 1996), 3.

Slika 2. Ostaci srednjovjekovne utvrde u Valpovu

možemo zaključiti da se Kallaneck vodio mišlju da bi dodjela grofu Nadasdyju pojačala nezadovoljstvo stanovništva zbog nedavnih ratnih okolnosti uzrokovanih Rákóczyjevom pobunom, ali i zbog potrebe za ljudima i resursima za buduće gradnje u Osijeku i okolici.²⁷

Tijekom drugog provođenja popisivanja 1702. godine raspravljalo se i o poreznim opterećenjima podložnika. Prema jednom je prijedlogu podložnik trebao za selište od 24 jutra dati između 28 i 32 forinte poreza. Budući da se smatralo pretjeranim prihvaćen je prijedlog grofa Caraffe prema kojemu je podložnik od punog selišta plaćao 3 forinte Dvorskoj komori kao zemljišnom gospodararu, 12 forinte vojnoj vlasti i graničarima u Vojnoj granici i 8 forinti za otkup tlake. Kada se uzmu u obzir i razne carine i takse opet su opterećenja dolazila do tridesetak forinti tijekom jedne godine.²⁸ Opisano je bilo u skladu s gospodarskim politikama koje su bile rasprostranjene Europom. One su poznate pod nazivom merkantilizam, to jest kameralizam. Merkantilizam na prostoru pod dinastijom Habsburg naziva se kameralizam jer je cilj bio punjenje državne riznice i carskog fiska u sastavu kojeg je bila administracija. Preko nje je politička struktura pokušala pacificirati stanovništvo pri čemu su potonji trebali izvršavati dužnosti punjenja blagajne. Kao posljedica je bilo održavanje političkih struktura u ranokapitalističkom svijetu.²⁹

DEMOGRAFSKI RAZVOJ TRGOVIŠTA VALPOVO

Već je spomenuto da su se tijekom 1680-ih godina na prostoru međuriječja između Drave, Save i Dunava dogodile demografske promjene. Prema procjenama je od nešto više od 200 000 stanovnika ostalo početkom 1690-ih godina oko 40 000. Na takav su proces prvenstveno utjecale migracije muslim-

²⁷ Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 52-55 i 59-60; Mažuran, *Valpovo*, 69; Vilko Čuržik, *Valpovština kroz stoljeća* (Valpovo, 1994), 23.

²⁸ Ivan Erceg, »Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća,« *Acta historica* 21 (1994), 9; Karaman, *Iz prošlosti Slavonije*, 25; Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 21-23, 37 i 48; Mažuran, *Valpovo*, 60-61; Ive Mažuran, *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702. godine* (Osijek, 2005), 60 i 89-90.

²⁹ *Hrvatska enciklopedija*, »Merkantilizam«; *Hrvatska enciklopedija*, »Kameralizam«; Rudolf Bičanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* (Zagreb, 1952), 25.

mana preko rijeke Save, ali i ostanak kršćanskog stanovništva.³⁰ Na isti su se način ponašale i muslimanske spahije, obrtnici i trgovci iz Valpova. Ostavili si iza sebe oko 200 kuća u koje su se uselili starosjedioci kršćani iz valpovačke okolice. Također možemo pretpostaviti da se prvih godina habsburške vlasti sa stanovništvom u Valpovo seli i svećenstvo koje osniva katoličku župu.³¹ Još je bolji izvor za proučavanje demografskog razvoja komorski izvještaj popisa stanovnika iz 1698. godine. Na osnovi njega možemo istražiti antroponime. Prema njemu možemo primijetiti da je od 148 kućedomaćina njih preko 90% iz okolice Valpova. Prema popisu naselja ili predija uz imena i prezimena kućedomaćina možemo vidjeti da su pridošlice dolazili iz svih krajeva područja koje je bilo nekada dio kadiluka Valpovo, a krajem 17. stoljeća kotareva Miholjac i Valpovo, odnosno iz sela i predija koja su bila istočno, južno i zapadno od Valpova. Većina je došla iz obližnjih, napuštenih naselja ili predija kao što su Metlinci, Veliškovci, Tiborjanci, Marjančaci i iz mnogih drugih. Kada se usporede opisi navedenih naselja sa zemljopisnim kartama iz nešto starijeg razdoblja, 1720-ih ili 1730-ih godina možemo uočiti da su područja spomenutih naselja okružena šumama i močvarama. To su bila područja koja su bila teška za živjeti pa su se zato, ako nisu htjeli izbjegavati plaćati poreze odlazili u sigurnija naselja poput središnjeg naselja, trgovišta Valpovo.³² Neki su došli i iz naselja koja te 1698. godine nisu bila u potpunosti napuštena, to jest neki su njihovi suseljni ostali živjeti u svojim kućama dok su oni odlučili otići živjeti u Valpovo. Kao primjer možemo navesti kućedomaćine iz naselja Črnkovci, Vinogradci i Rakitovica. Kada usporedimo opis područja iz popisa 1698. godine i spomenute karte možemo pretpostaviti da su pojedinci smješteni u Valpovu htjeli živjeti na što sigurnijem području od mogućih razbojnika ili djelovanja životinja, vode i šume dok su svi oni koji su ostali opet vidjeli baš u tim šumama i močvara sigurno područje. U prvom redu mogućnost da izbjegnu plaćanje poreza komorskoj i vojnoj vlasti, a što je prema već navedenom bilo uobičajeno ponašanje podložnika od 1680-ih godina.³³ Zanimljivo je da kod pet kućedomaćina piše da su novaci, odnosno da nisu iz trgovišta Valpovo ili okolice. Tako za primjer možemo navesti dva kućedomaćina pored kojih piše da su došli iz Đakova i Vukovara, ali su neki došli iz naselja koja su i tada bila naseljena. Uzimajući u obzir da tijekom zadnjeg desetljeća 17. stoljeća oko 200 000 Hrvata iz Bosne dolazi na prostore sjeverno od Save, i da se naseljavaju diljem potonjeg prostora, treba se napomenuti posebnost trgovišta Valpovo koje uspijeva zadržati starosjedilačku homogenost. Jedina je iznimka bio jedan kućedomaćin kod kojega je pod naselje pisalo *Bosnensibus*.³⁴ Opisana homogenost starosjedilaca je ponovno postignuta nakon gotovo stoljeća i pol muslimanskog življa, što doseljenog iz Bosne, što, u manjoj mjeri, islamiziranih starosjedilaca. Prema opisanom možemo uvidjeti da kod nekih jasno pored imena piše od kuda dolaze, a kod nekih doznajemo po prezimenu koje sadrži naziv naselja. Tako se recimo jedan kućedomaćin zove Sztanko Rakitovac iz čega proizlazi da je došao iz naselja Rakitovica koje se nalazilo zapadno od Valpova oko 7 sati hoda.³⁵

Svakako se treba spomenuti i da se krajem 17. stoljeća, to jest tijekom prvih godina habsburške vlasti postigla i vjerska homogenost. Uspoređujući izvještaj putopisca Evlije Čelebije s komorskim izvještajem popisa iz 1698. godine možemo uočiti da je u kasabi Valpovo do 1680-ih godina bilo oko 200 kuća. Također se još u novijem izvoru iz 1702. godine prenosi da je osim muslimana obrtnika, trgovaca i spahija živjelo i katoličkih obitelji u deset kuća.³⁶ Odlaskom muslimana i dolaskom stanov-

³⁰ Erceg, »Životni uvjeti«, 10.

³¹ Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* (Zagreb, 1953), 146; Mirko Marković, *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva* (Zagreb, 2002), 169 i 200; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja* (Zagreb, 1970), 205 i 209.

³² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 64, 67, 73 i 75; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

³³ Mažuran, *Popis naselja*, 77-78; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 68, 88 i 95; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

³⁴ Stjepan Sršan, »Doseljenje Hrvata u Podunavlje pod vodstvom franjevac do sredine 18. stoljeća«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 5 (1999) 26; Mažuran, *Popis naselja*, 78.

³⁵ Mažuran, *Popis naselja*, 77-78.

³⁶ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović (Sarajevo, 1973), 491; Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17; Mažuran, *Valpovo*, 52 i 54; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95.

nika iz okolice ili udaljenijih, spomenutih krajeva nastaje vjeroispovijesna homogenost. Nju možemo uočiti prema opisima stanovnika koji useljavaju u Valpovo jer se za njih izričito piše da su pripadnici Rimokatoličke crkve. Čak i oni koji su nekada bili kalvini dolaskom habsburške vlasti na područje Valpova i okolice i svojim odlaskom u Valpovo postaju, izjašnjavaju se kao katolici dok su stariješine podložničkih obitelji pomagali pri popisivanju komorskim službenicima. Kao primjere možemo navesti stanovnike iz Tiborjanaca, Veliškovaca, Bočkinaca, Rakitovice i Radikovaca.³⁷ Da je djelomično tijekom prvih godina habsburške vlasti i migracija u Valpovo utjecala na izjašnjavanje o tome jeli netko kalvin ili katolik možemo vidjeti na primjeru stanovnika rodom iz naselja Marijanci. Dok su se stanovnici Marijanaca popisani u Valpovu izjašnjavali kao katolici njihovi su se nekadašnji suseljani i dalje izjašnjavali kao kalvini. Budući da je nova habsburška vlast temeljila svoju vlast i moć i na suradnji s Rimokatoličkom crkvom i propagiranjem iste možemo zaključiti da je Valpovo i u tome pogledu bilo središte nove vlasti, a čemu je svakako doprinijela i dobra prometna i gospodarska povezanost s drugim dijelovima Slavonije. Za razliku od trgovišta Valpovo naselje Marijanci su bili udaljeni od glavnih prometnih pravaca pa su samim time i teže do njih dolazili svećenici Rimokatoličke crkve. Iz toga su se razloga stanovnici Marijanaca uz stanovnike još ponekih stanovnika naselja poput Kapelne i Staklenaca i dalje izjašnjavali kao kalvini i samim time je valpovačka okolica za razliku od Valpova i dalje vjeroispovijesno bila nehomogena.³⁸ Koliko je Rimokatolička crkva uspjela preko svojih franjevac-svećenika i kapelana doprijeti do podložničkog stanovništva možemo uočiti i u izvještajima kanonskih vizitacija. I u izvještaju iz 1730. i u izvještaju iz 1738. godine može se uočiti razlika u kvaliteti vjerskog života kroz primanje sakramenata i održavanja bogoslužja između vjernika u Valpovu i u ostalim naseljima koja su se rasprostirala izvan glavnih kopnenih putova.³⁹

Od 1698. godine do 1702. godine, to jest na prijelazu stoljeća su valpovački stanovnici-doseljenici iz okolnih naselja počeli drugačije percipirati životne uvjete na prostoru rodnog naselja. U prvom redu su rodna sela počeli smatrati sigurnijima pa su napuštali privremeno stanište u Valpovu i odlaziti u rodna, a što je vidljivo u komorskom izvještaju iz popisivanja 1702. godine. U takvim je uvjetima najviše državna riznica Dvorske komore osjetila negativne posljedice tijekom prikupljanja poreza. Stanovništvu Valpova je bilo određeno da svake godine plaća 1700 forinti. Za razliku od određene svote znali su, što zbog neimaštine, što zbog stalnih migracija i samim time oscilacija podložnika, do 1702. godine godišnje platiti samo 200 forinti. Sve je to rezultiralo da je prema popisu iz 1702. godine bilo 104 kućedomaćina, što je smanjenje za 30% stanovništva naspram 1698. godine.⁴⁰ Od tada, između ostaloga zbog završetka rata i potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine i najvjerojatnije saznanja o tome kod lokalnog stanovništva, prestaju velike oscilacije stanovništva u trgovištu Valpovo i u okolici. Polako počinje lagani porast stanovništva koji je vidljiv na popisima do sredine 1740-ih godina. Eventualno ima ponekih relativno većih doseljavanja na prostor Valpova i okolice tijekom Rakoczyjeve bune. Tada dio Hrvata iz Baranje dolazi na prostor južno od Drave, ali za te migracije u trgovište Valpovo trenutačno nemamo konkretnih primjera.⁴¹

INFRASTRUKTURA I PROMETNA POVEZANOST TRGOVIŠTA VALPOVO

Kao i za druga naselja i krajeve tako su i za trgovište Valpovo s konca 17. i početka 18. stoljeća bili od velike važnosti za gospodarski razvoj kopneni i riječni putovi. U potonje putove prvenstveno ubrajamo rijeku Dravu koju slobodno možemo nazvati žila kucavica trgovišta Valpovo i okolice. Popisivači iz Dvorske komore su u izvještaju iz 1698. godine pokušavali doći do odgovora na šesnaest pitanja.

³⁷ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 73, 75-76, 86 i 95; Mažuran, *Popis naselja*, 77-78.

³⁸ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61, 77 i 97.

³⁹ Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, svezak (knjiga) 3: Valpovačko-miholjačko područje 1730.-1830.* (Osijek, 2005), 3-27.

⁴⁰ Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 77; Mažuran, *Popis naselja*, 77-78; Mažuran, *Valpovo*, 64-66; Smičič-klas, *Dvjestogodišnjica*, 93-97, 99-100, 111 i 114.

⁴¹ Sršan, »Doseljenje Hrvata,« 29.

Jedno se ticalo i skela.⁴² Na osnovi suradnje između komorskih službenika i seoskih starješina navode koliko je pojedina skela prije sredine 1680-ih godina donosila primitaka. Zapisane su tri skele od Valpova na rijeci Dravi pod nazivom Nova Skela, na prostoru naselja Sveti Đurađ i Miholjac. Prvonavedena skela je bila takozvana valpovačka skela iz popisa iz 1579. godine koja je bila udaljena oko trećine sata hoda od valpovačke utvrde. Na njoj je tijekom osmanske vlasti po osobi naplaćivan jedan denar⁴³, po kolima s jednom kravom šest, po jednim natovarenim kolima naplaćivano deset denara, dok je po konjaniku naplaćivano četiri denara. Radi važnosti i održavanja skele stanovnici su obližnjih sela plaćali mornare, to jest veslače da se brinu za skelu. Stanovnici sela Nard su se brinuli za skelu smještenu sjeverno od Valpova. Četiri puta godišnje su plaćali hranu i ostale potrepština za dva mornara. Prema trenutačnim saznanjima stanovnici su Nove Skele bili mornari koji su krajem 17. stoljeća napustili svoja kućanstva i otišli u Valpovo pri čemu su zapisani s prezimenom Skelac. Nakon što se je počela smirivati situacija na području trgovišta Valpovo opet se ustanovila skela za koju se prema izvještaju iz 1702. godine brinuo viceinspektor Gerolt. Unatoč tome nije bila od koristi jer se nije dopuštao nikakav prijevoz.⁴⁴ Rijeka Drava je još značajnija bila za trgovište Valpovo zbog svoje plovnosti. Pogotovo o plovnosti možemo uočiti podatke od kraja 17. stoljeća. U sklopu kameralističke gospodarske politike Bečkog dvora težilo se povezivanju jugoistočnog dijela Habsburške Monarhije s ostalim dijelovima preko rijeka poput Dunava, Tise, Save i naravno Drave. Budući da je bila plovna od proljeća do kasne jeseni preko nje se opskrbljivala habsburška vojska u Osijeku iz Valpova i okolice potrebnim potrepštinama. Spomenuto se prevozilo uz pomoć splavi, šajki i brodova dereglija.⁴⁵ Oko opskrbe vojske su se komorska i vojna vlast dogovorile pa su podložnici slali drvo za gradnju iz šuma koje su bile na prostoru sela i predija. Stanovnici Valpova su odlazili u šume na područjima svojih nekadašnjih sela iz kojih su slali drvo za ogrjev ili gradnju Dravom za osječku utvrdu, druge fortifikacije i zgrade. Na takav su način valpovački stanovnici odgovorili na činjenicu da na valpovačkom području nije bilo šuma. Izvršavanje opisanih dužnosti je uzrokovalo svakodnevne migracije valpovačkog stanovništva.⁴⁶

Uz Dravu važnu ulogu su za razvoj Valpova imale i rijeke Vučica i Karašica. Na potonjoj se nalazio most kod utvrde Valpovo još od vremena osmanske vlasti. O njemu su pisali i isusovac Bartol Kašić i Evlija Čelebija tijekom 17. stoljeća. Obojica su naglašavali važnost mosta koja se mogla uočiti zbog čuvanja od strane osmanske.⁴⁷ Od kraja 17. stoljeća postoji i slikovni izvor o mostu. Na nacrtu se može uočiti utvrda i rijeka Karašica na kojoj se nalazi most. Kada usporedimo opis mosta iz izvještaja komorskih popisivača iz 1698. godine sa zemljopisnom kartom iz tri, četiri desetljeća mlađeg perioda možemo uočiti da je most imao važnu ulogu u povezivanju dvaju dijelova Valpova. Također je bio i važna točka sjevernog slavonskog kopnenog puta koji je povezivao Osijek s Viroviticom ili Pečuhom preko miholjačke skele. Kao i kod skela sve se radnje vezane uz mostove mogu staviti pod dužnosti podložničkih obitelji, a o čemu su vodili računa i sastavljači slavonskih urbara 1737. i 1756. godine. Podložnici su zbog toga negodovali, ali su za razliku od mnogih drugih nameta imali i koristi jer su i oni sami često koristili mostove poput ovog valpovačkog.⁴⁸

⁴² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13.

⁴³ U objavljenom izvještaju popisa Dvorske komore iz 1698. godine piše den. što možemo interpretirati kao denar ili fenig.

⁴⁴ Mažuran, *Popis naselja, 77-78*; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 66, 70 i 92; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; U objavljenom izvještaju popisa Dvorske komore iz 1698. godine piše prezime Zkelar čiji je nositelj došao iz nasleja Zkela.

⁴⁵ Zlata Živaković Kerže, »Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest,« *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 18 (2002), 47-48; Igor Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.* (Zagreb, 1989), 13.

⁴⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 64-65, 73-74; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 96-97.

⁴⁷ Sršan, »Doseljenje Hrvata,« 96; Čelebī, *Putopis*, 491.

⁴⁸ Mladen i Bojana Obad-Šćitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka* (Zagreb, 1998), 308; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17-18; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji* (Zagreb, 1950), 195-204.

Uz skele i mostove jedna su od građevina koje proizlaze iz međuodnosa između više okolišnih faktora i mlinovi, bile one vodenice kao na Dravi ili kopneni⁴⁹ kao na Karašici ili Vučici ovisno o uvjetima.⁵⁰ Mlinovi su imali potencijal za gospodarski razvoj i financijski korisne za vlast pa su ih komorski službenici popisivali krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U izvještaju iz 1698. godine popisivali su ih pod petom točkom neovisno jesu li se koristili ili je postojalo mjesto za mlin.⁵¹ U trgovištu Valpovo je postojao jedan mlin na rijeci Karašici s dva. Prema pisanju službenika trenutno je 1698. godine u funkciji bio samo jedan jer je drugi bio spaljen. Uz potonji je zapisano i da postoji jedno mjesto na Karašici za mlin s dva kola.⁵² Uspoređujući broj mlinova od vremena osmanske vlasti vidi se veliko smanjenje. Ono je uzrokovano ratnim sukobima tijekom 1680-ih godina nakon kojih je veliki broj mlinova bio zapušten. Budući da je za održavanje mlinova potrebna određena logistika⁵³ mlinovi su se polako obnavljali, a što je vidljivo i po izvještajima Dvorske komore. Zanimljiva je činjenica da je prije bilo više mlinova na Dravi nego na dravskim pritocima dok su se krajem 17. stoljeća prvenstveno prvo pojavljivali na pritocima.⁵⁴ Razlog leži u spomenutom nedostatku logistike, ali i u činjenici da se Drava na početku habsburške vlasti prvenstveno doživljavala kao prometnica za opisani prijevoz potrepština u Osijek. U izvještaju Dvorske komore 1702. godine zapisano je da se sve više mlinova koristi na Dravi. Od tada počinje i trend da se većina mlinova nalazi uz najveća naselja Valpova i okolice, odnosno gdje ima velike koncentracije stanovnika. Iz toga su razloga zapisana tri mlina vodenice na Dravi kod Valpova, četiri mlina vodenice kod Petrijevac a i jedan mlin vodenica kod Miholjca. Također je i dalje već spomenuti mlin od 1698. godine bio u funkciji na Karašici.⁵⁵

Uz opisanu infrastrukturu ističe se i već spominjana utvrda Valpovo koja je od 1720-ih godina pre-tvorena u barokni dvorac sa srednjovjekovnom kulom uz poneke dogradnje do kraja 20. stoljeća. Ona je najbolje vidljiva i na zemljopisnoj karti iz prve polovice 18. stoljeća pri čemu je obilježena kao crveni trokut na desnoj obali Karašice. Na sličan je način opisana u starijem izvoru, odnosno izvještaju iz 1698. godine. Komorski službenici su zatekli ruševnu utvrdu zidanu od opeke koja je imala samo zidove s puno rupa. Bila je trokutastog oblika s dužinom od 60 i širinom od 40 koraka. Također je primjećen i jarak s vodom iz obližnje Karašice. Sa zapadne strane se nalazio i visoki zidani toranj koji je prema današnjim saznanjima kula iz 15. stoljeća pored koje se kao i danas nalazila zidana crkva koja je krajem 17. stoljeća bila u ruševnom stanju. O tornju i općenito utvrdi su popisivači nešto detaljnije donijeli u izvještaju iz 1702. godine spominjući da se i u jednoj i u drugoj građevini nalaze podrumi koji su služili kao ostave i zatvor, a sada su ispunjeni zemljom. Uz spomenutu zidanu crkvu nalazila se još jedna drvena crkva izvan utvrde. O njoj je govorio još 1708. godine Ivan de Vietri govoreći za nju da je posvećena svetom Franji.⁵⁶ Proučavajući trgovište Valpovo na već nekoliko puta spominjanoj zemljopisnoj karti može se uočiti preko 80 crvenih kvadratića koji su obilježavali kuće i s lijeve i s desne obale rijeke Karašice. Te su kuće u izvještaju iz 1698. godine opisane kao kuće prekrivene slamom od pruća. Iz novijeg izvještaja iz 1702. godine saznajemo da su u njima podložnici mogli rezati meso po svojoj volji i potrebi jer u cijelom trgovištu nije bilo mesarnice. Ipak su za razliku od okolnih naselja imali trgovine.⁵⁷ Kao i utvrda s lijeve strane obale Karašice se ističe na sjeveroistoku još jedna kuća koja je obilježena s crvenim kvadratićem na karti. Ona je smještena na području gdje se danas nalazi kapelica

⁴⁹ Kopneni mlinovi se pojavljuju na području trgovišta Valpovo i okolice u prvoj polovici 18. stoljeća na Karašici i Vučici dok se mlinovi vodenice pojavljuju na Dravi. Kopneni su na dravskim pritocima bili vezani uz obale zbog dubine i širine rijeka, a vodenice su zbog istih karakteristika i plovnosti plutale od proljeća do jeseni.

⁵⁰ Kolar-Dimitrijević, »Vodenice u Hrvatskoj,« 84-85; Nadilo, »Tekla voda,« 167.

⁵¹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13.

⁵² Isti, 62.

⁵³ U logistiku pripada gradnja kopnenih putova do mlinova, nadogradnja postojećih, povlačenje mlinova vodenica tijekom noći i zimskih mjeseci na obalu itd.

⁵⁴ Stjepan Sršan, ur. *Popis sandžaka Požege 1579. godine*, prev. Fazileta Hafizović (Osijek, 2001), 190-358.

⁵⁵ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94, 102 i 120-121.

⁵⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Damir Stanić, »Barokna župna crkva i župni dvor u Valpovu,« *Valpovački godišnjak* 4 (1999), 6; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95.

⁵⁷ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 95.

Svetog Roka, a označavala je zgrade za vojsku. Uspoređujući s podatkom iz komorskog izvještaja iz 1698. godine možemo razumijeti zašto je zgrada za vojsku i u istraživanoj karti nacrtana udaljena od ostalih kuća i zgrada trgovišta Valpovo. Navedeno je u spomenutom izvještaju da nema vojnika u trgovištu Valpovo.⁵⁸ Sve u svemu, zgradu možemo ih povezati s već opisanim centrom za hranu i potrepštine potrebne za vojsku, a čije je punjenje stvaralo dodatne financijske i gospodarske probleme podložničkom stanovništvu.

POLJOPRIVREDA TRGOVIŠTA VALPOVO

Uspoređujući obveze podložničkih obitelji tijekom osmanske i habsburške vlasti možemo uočiti da su uglavnom bile iste. Proučavajući izvještaje popisa iz 1698. i 1702. godine možemo primijetiti da su se stanovnici u prvom planu bavili poljoprivredom, odnosno ratarstvom i stočarstvom. Prema prvom provedenom popisu, kada je u trgovištu Valpovo bilo oko 150 kućedomaćina sa svojim obiteljima, a okolna sela i predija napuštena na prostoru Valpova je bilo oko 150 jutara plodnih oranica i 50 jutara gdje su ranije bili kosci livada. Na spomenutim su oranicama sijali i vršili žetvu različitih vrsta žitarica poput pšenice, ječma, zobi, ali i kukuruza. To možemo uočiti proučavajući poreze, odnosno skupljanje desetine od strane Dvorske komore pa i vlastelinske vlasti od 1721. godine, a što se pokušavalo regulirati urbarima. Unatoč tome i dalje je za košnju bilo oko 30 kosaca livada. Iz toga su razloga komorski službenici procijenili da cijelo područje nije nudilo dovoljno potencijala za egzistenciju stanovnika i gospodarski razvoj pa su podložničke obitelji obrađivale oranice i livade područja Zagajaca, Čakanovaca, Metlinaca i Merčinaca. Četiri godine kasnije se opet javlja novi trend, a to je nedostatak ljudi i životinja poput volova i konja za obradu. Budući da se za gotovo 1/3 smanjio broj stanovnika popisivači su uočili veliki broj neobrađive zemlje koja se mogla orati. Iz toga razloga možemo povezati međuovisnost između obrađivih površina i brojnosti radno sposobnog stanovništva i životinja. Za razliku od kraja 17. stoljeća početkom 18. stoljeća valpovački stanovnici više nisu morali odlaziti na područja okolnih sela i predija zbog nedostatka poljoprivrednog zemljiša na području Valpova jer su ga čak imali i viška.⁵⁹ Za razliku od drugih područja u trgovištu Valpovo nisu zabilježene poplave zemljišta od strane rijeka. Kao primjer možemo navesti usporedbu sa sjevernijim područjem Nove Skele gdje je Drava poplavljivala velike površine oranica i livada. Iz toga razloga možemo zaključiti da širenje vodenih površina možemo povezati i s naseljenošću pojedinog prostora jer je za razliku od Valpova Nova Skela bila napuštena.⁶⁰

Proučavajući odnos prema rijekama i vodenim površinama na prijelazu stoljeća možemo uočiti da stanovnici nisu iskorištavali samo plovnost rijeka ili ju premošćivali nego i iskorištavali blagodati. Tako se navodi u izvještajima da su na Dravi pecali ribe, dok su na Karašici uz ribe lovili i rakove. Za razliku od 1698. godine spominju se 1702. godine i močvare s nazivima Midlazka Bara, Narazka Bara i Dolni Obrisch. Također su i u njima pecali.⁶¹ Uz ribe i rakove se navode i druge, zapravo, životinje koje možemo okarakterizirati kao domaće. Unatoč tome što krajem 18. stoljeća nije bilo žirenja komorski popisivači su naveli da je prije upravitelj Milković od većeg svinjčeta uzimao 25 denara, od srednjeg 20, a od manjeg 15. Budući da tada nisu zapisane šume možemo pretpostaviti da su svinje slali u šume na okolna područja, kao i što su rezali i prevozili drva iz tih istih šuma. Ipak se u četiri godine situacija što se tiče šuma promijenila pa se navodi da ima oko 100 jutara šume za ogrjev pod imenom Luzez. Nastanak šume može povezati ili sa smanjenjem broja stanovnika za 1/3 u četiri godine ili za potrebom za drvima za ogrjev jer su do tada po sve vrste drva išli u okolna napuštena sela i predije. Također se

⁵⁸ HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 63.

⁵⁹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17; Bösendorfer, *Agrarni odnosi*, 195-202.

⁶⁰ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61-62 i 66.

⁶¹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 62; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 95.

za razliku od prije četiri godine spominju i motike vinograda, ali i izobilje vrtova s plodnosnim drvećem, odnosno voćnjaci. Ti se voćnjaci mogu uočiti i na zemljopisnoj karti iz novijeg razdoblja.⁶²

Voćnjaci nisu služili samo kao potencijal za prehranu stanovnika nego i kao stanište velikog broja životinja. Sve vrste životinja poput konja, mazgi, volova, krava, telad i svinja držali tijekom dana i noći na prostoru voćnjaka. To je bila posljedica nebrige za životinje koje je bilo prožeto neznanjem, a što se u literaturi često okarakterizira i primjerom ekstenzivnog stočarstva. Takvim se odnosom prema životinjama ne iskorištava u potpunosti potencijal potonjih nego se čak ostavljaju da se same za sebe brinu pa i jedu plodove voćki kao što su šljive. Budući da su šljivici već bili rašireni mogli su se njihovi plodovi iskoristiti za šljivovicu. O nebrigi i neznanju dovoljno govori i podatak da su krave dobar dio godine zbog nedostatka životnih uvjeta, to jest nedostatak staja i držanja na otvorenom bile nesposobne za mužnju između listopada i travnja.⁶³ Na osnovi navedenog ekstenzivnog stočarstva, neiskorištavanja potencijala mogućih oranica i livada pa i, možemo slobodno reći u manje od pet godina velike demografske oscilacije stanovništva ne treba nas čuditi ugrožena egzistencija i gospodarski razvoj stanovništva trgovišta Valpovo uzrokovana traženjem novih nameta pa i ispunjavanjem starih koncem 17. i početkom 18. stoljeća od strane Dvorske komore u suradnji s vojnom vlasti. Iz toga razloga, kako je već i spomenuto i nisu uspjeli plaćati svake godine 1700 forinti.

ZAKLJUČAK

Područje trgovišta Valpovo i okolice je relativno površinski malo omeđeno rijekama Dravom i Vučicom. Proučavajući povijesne izvore možemo istražiti međuodnos između mnogobrojnih okolišnih faktora kao što su ljudi, rijeke, životinje, oranice i sagrađena infrastruktura poput mlinova i mostova.

Međuodnos su opisali i povjesničari François Walter i Robert Delort kao vječni sukob između ljudi i ostalih faktora pri čemu su ljudi više aktivni nego pasivni akteri. Takav smo odnos primijetili i u trgovištu Valpovo iskorištavanjem drugih okolišnih faktora, to jest elemenata od strane podložničkih obitelji i oblika vlasti poput Dvorske komore i vojne vlasti. U prvom redu se iskorištavaju rijeke Drava i njezini pritoci zbog njihovih plovnosti ili gradnjama i održavanjima mostova, skela i mlinova vodenica, odnosno kopnenih ovisno jesu li se nalazili na Dravi ili Karašici. Mlinovi su donosili svakodnevni prihod komorskoj upravi, ali i hranu stanovništvu.

U prvom redu se iskorištavala rijeka Drava koja je bila žila kucavica gospodarskog razvoja jer se preko nje slalo hranu, drvo i ostale potrepštine do vojne vlasti u Osijeku gdje se od 1690-ih grade fortifikacije i druge građevine. Sva je navedena infrastruktura utjecala na svakodnevne migracije stanovništva. Navedenoj migraciji su doprinijeli i ratni sukobi i dolazak habsburške vlasti pri čemu su muslimani napustili trgovište Valpovo s osmanskim vlasti. U takvim nesigurnim okolnostima nove vlasti katolici odlaze iz okolnih naselja u močvare i šume ili u sigurna naselja poput trgovišta Valpovo gdje plaćaju poreze Dvorskoj komori i vojnoj vlasti. Stanovništvo koje migrira na prijelazu stoljeća bivalo je pogođeno nametanim porezima koje nije uspjelo ispuniti zbog nedostatka ljudi, životinja i iskorištavanja potencijala drugih okolišnih elemenata poput oranica i livada. Jasno se može vidjeti da je smanjenje ili povećanje brojnosti stanovništva utjecalo na sposobnost iskorištavanja drugih okolišnih elemenata.

Rijeke se uz ribnjake nisu samo iskorištavale zbog plovnosti i vodene snage nego i kao izvor hrane zbog ulovljene ribe i rakova. Također se može uočiti da su za razliku od Drave, Karašice i Vučica bile lokalnog značaja uz izuzetak mosta preko Karašice u Valpovu koji je bio važna točka sjevernog kopnenog puta koji je spajao Osijek s Viroviticom, Pečuhom i Budimom preko miholjačke skale. Spomenuti se most nalazio blizu utvrde koja je opisana kao trošna koncem 17. i početkom 18. stoljeća, a koja će

⁶² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 62-63; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

⁶³ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; Mira Kolar-Dimitrijević, »Pisanje i djelovanje Matije Antuna Relkovića u gospodarskom polju sastavni je dio općegospodarskoga programa bečkog dvora za Hrvatsku i Slavoniju.« u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, ur. Damir Agičić (Zagreb-Davor, 2000), 76; Friedrich Wilhelm, Taube von, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (Osijek, 2012), 41-43.

tek u sljedećim razdobljima biti obnovljena i postati sjedište vlastelinske vlasti. Zbog međudnosa komorske i vojne vlasti važnost je za razvoj trgovišta Valpovo imao centar za skupljanje potrepština za vojsku koji se nalazio sjeverno od podložničkih kuća, ali i dvije crkve u kojima su djelovali svećenici Rimokatoličke crkve. Oni su kao jedan od glavnih suradnika širenja vlasti dinastije Habsburg utjecali i na vjeroispovijesnu rimokatoličku homogenost valpovačkog stanovništva dok su se još stanovnici pojedinih naselja i dalje izjašnjavali kao kalvini. Sve u svemu, kroz cijeli rad se provlači teza da su ljudi dio okoliša u kojemu ovise o drugim okolišnim faktorima, to jest elementima kao i što drugi ovise o ljudima.

SUMMARY

In order to gain better comprehension of individual area at a specific period of time, it is important to learn about the correlation between environmental factors. In the trade-market of Valpovo environmental factors refer to vassal families, officials of the Court chamber, military authority, rivers Drava, Karašica and Vučica and many other, at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The paper builds on hypothesis that people are in constant conflict with the other environmental factors, whereas their role is to a larger extent active than passive. The context of such relationship generates extensive livestock breeding, unused potential of plow-fields and meadows and demographic oscillations of inhabitants, which affects existence and economic growth of the inhabitants of the market-town of Valpovo. Additional influence on the above stated comes from dues imposed by the Court chamber and military authority. Demographic development of the market-town of Valpovo is also affected by military and political circumstances caused by war conflicts from the mid 1680s in the area of Valpovo and its surroundings. Despite economic problems of the population, the market-town of Valpovo was, unlike the surrounding settlements, constantly inhabited and continued to be a regional centre of the area that is presently called Valpovština.